

Een stad vol vluchtelingen

Belgische burgervluchtelingen in Amersfoort tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)

1

Gedurende de oorlog bestond ongeveer een vijfde van de Amersfoortse bevolking uit Belgisch burgervluchtelingen. Wie waren deze mensen? Hoe werden zij ontvangen en opgevangen? En waren zij gedurende de hele oorlog welkom?

Foto: Ep de Ruiter.

Interneringskamp Zeist. Kampweg door Kamp II (1914).
Archief Eemland, fotonummer AFT00200217.

Op de vlucht

Op 4 augustus 1914 vielen de Duitse troepen zonder waarschuwing België binnen. In hoog tempo rukten zij op richting Antwerpen en namen onderweg steden als Luik en Leuven in. Dit ging gepaard met groot geweld: burgers werden zonder proces geëxecuteerd, hele dorpen werden platgebrand en bezittingen onvreemd of vernield.¹ Uit angst ook slachtoffer te worden, sloegen duizenden Belgen op de vlucht en zochten een veilig heenkomen in het neutrale Nederland. Lopend, met paard en wagen of per trein kwamen zij aan in Limburg en Brabant. Hier werden zij gastvrij opgevangen bij particulieren in huis, hotels, pensions of in grote openbare gebouwen als scholen, kerken of

theaters. Toen de Duitsers de aanval inzetten op de vesting Antwerpen en deze op 10 oktober innamen, kwam een enorme stroom vluchtelingen richting Nederland. Naar schatting één miljoen burgers en 32.000 militairen staken de grens over.² Wegen raakten verstopt, overal stonden karren en kinderwagens met bezittingen, mensen sliepen in de buitenlucht bij gebrek aan voldoende slaapplekken en de hongerige vluchtelingen aten alles wat voorhanden was. De chaos in Zuid-Nederland was compleet. Het Nederlandse leger werd ingezet om de vluchtelingen zo snel mogelijk voedsel en onderdak te bieden. Ondanks de chaotische eerste dagen kwam de hulpverlening massaal op gang. Huizen en schuren werden ter beschikking

gesteld, geld werd ingezameld evenals kleding en beddengoed. Naast de burgervluchtelingen kwamen ook tienduizenden militairen de grens over. Zij werden, zoals afgesproken op de vredesconferentie van 1907, geïnterneerd.³ Nederland moest, als neutraal land, voorkomen dat de militairen zich weer konden aansluiten bij de strijdende partijen. Hun wapens werden afgenomen en de militairen werden elders in het land opgevangen in onder andere leegstaande kazernes. Binnen enkele weken werd op verschillende plaatsen in Nederland begonnen met het bouwen van speciale interneringskampen omdat de kazernes niet voldoende ruimte boden voor het grote aantal militairen.⁴

In de zuidelijke provincies gold voor het Nederlandse leger de opperste staat van paraatheid. Een vijandelijke inval werd in Limburg of Zeeland verwacht, maar juist deze provincies werden overstroomd door duizenden burgervluchtelingen. Het leger hield zich meer bezig met het voeden en onderdak bieden aan Belgen dan met de verdediging van Nederland. Op bevel van de Opperbevelhebber der Strijdkrachten, generaal C.J. Snijders, werden de vluchtelingen verspreid over Nederland.⁵ Grote steden als Den Haag, Amsterdam en Rotterdam hadden al een groot aantal opgevangen, maar nu werden ook vele andere plaatsen aangesproken om vluchtelingen te herbergen. Op 10 oktober 1914 kwamen laat op de avond 500 vluchtelingen aan op station Amersfoort. Zij vormden het begin van de ongeveer 2.500 vluchtelingen die naar de stad waren doorverwezen.

In dit artikel staan de burgervluchtelingen centraal en in het bijzonder de vraag hoe zij deel

uitmaakte van de Amersfoortse samenleving. De Belgische militairen komen wel ter sprake, maar vormen slechts een beperkt onderdeel van het verhaal. Tot dusverre is de aandacht steeds naar de militairen uitgegaan, terwijl een groot deel van de Belgen in Amersfoort bestond uit burgers.⁶

Waar moeten ze eten en slapen?

De Amersfoortse kranten stonden in augustus 1914 bol van oorlogsnieuws. Er werd geschreven over de vreselijke oorlog in België en de vluchtelingen die in Nederland een veilig heenkomen zochten. Geld- en kledinginzamelingsacties werden op poten gezet ter ondersteuning van het Nederlands Comité tot steun van Belgische en andere vluchtelingen. De oorlog leek dichtbij en toch ver weg. Maar eind september 1914 werd ook in Amersfoort een Vluchtelingencomité opgericht, onder leiding van de niet uit Amersfoort afkomstige C.J.T. Pruis, die zich ten doel stelde huisvesting te zoeken voor eventuele vluchtelingen. Een informatieavond werd belegd in 'Ons Huis' om belangstellenden in te lichten betreffende de voorgenomen activiteiten van het Comité en deze werd goed bezocht.⁷

Voordat de grote uittocht uit België begon, was in Amersfoort slechts sprake van enkele Belgische vluchtelingen die met hun gezin waren overgekomen en zelf een aangeboden kamer of woning konden betalen. De vluchtelingen konden rekenen op een hartelijk welkom en een gastvrij onthaal. Uit de berichtgeving blijkt de opgewondenheid over de opvang van de vluchtelingen. Steeds als een nieuw gezin aankwam, werd dit uitgebreid bericht in de kranten. De Amersfoortse bevolking nam de Belgen graag op en droeg op

1 J. Keegan, *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2006 95-6). 2 E. de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000), 25. 3 G. Laporte, *Belgische geïnterneer-*

den in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog. Onderzoek naar de levensomstandigheden, de socio-culturele uitingen en de politieke stromingen in de kampen, Rijksuniversiteit Gent, 1980-1981 (licentiaatsverhandeling), 6-7.

4 De Roodt, *Oorlogsgasten*, 36. 5 E. de Roodt, 'Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog', in H. Binnevelde (ed.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2001) 51-62, 52. 6 Zie onder andere E. de Roodt, *Oorlogsgasten* en M.L.C.

Hendrickx-Van der Avert, *De opstand in het Interneringskamp Zeist op 3 december 1914. Een onderzoek naar de oorzaken en het verloop van de gebeurtenissen* (Amersfoort 1985). 7 N.N., 'Voor de Belgische Vluchtelingen' *Amersfoortsch Dagblad-De Eemlander* (AD/DE), 25 september 1914.

deze manier haar steentje bij aan het verzachten van het oorlogsleed.

Na de val van Antwerpen (10 oktober 1914) kwamen honderdduizenden Belgen de grens over. Om de staat van paraatheid van het Nederlandse leger niet in gevaar te brengen, kregen de Com-

missarissen van de Koningin opdracht te inventariseren welke gemeenten in hun provincie Belgische vluchtelingen konden herbergen. De Amersfoortse burgemeester mr. J.C. graaf van Randwijck antwoordde de commissaris van

Utrecht dat hij wel enkele openbare gebouwen beschikbaar kon stellen voor de vluchtelingen.⁸ Spoedig kwam het antwoord van de commissaris: bereid u voor op enkele honderden vluchtelingen. Het Vluchtelingencomité begon met de inzameling en aanschaf van strozakken, dekens en andere

Maaltijdverstrekking aan Belgische vluchtelingen in café 't Valkje.

Archief Eemland, fotonummer 10440.

missarissen van de Koningin opdracht te inventariseren welke gemeenten in hun provincie Belgische vluchtelingen konden herbergen. De Amersfoortse burgemeester mr. J.C. graaf van Randwijck antwoordde de commissaris van

benodigdheden en richtten enkele pakhuizen en zalen in sociëteit Amicitia in. Toen op 10 oktober de eerste vluchtelingen aankwamen stonden de Comitéleden op hen te wachten; alles was in gereedheid gebracht.

⁸ Archief Eemland, Amersfoort, Stads- c.q. gemeentebe-
stuur, 1811-1945, (AE) nummer toegang 0002.01,
inventarisnummer 3579, Telegram van Commissaris van de

Koning Utrecht aan burgemeester Van Randwijck, 8 augustus 1914.

'Hedenmorgen [10 oktober] is bij den burgemeester onzer gemeente bericht ontvangen, dat dezer dagen te Amersfoort een 500-tal vluchtelingen uit België zullen arriveeren. Aanstands is werk gemaakt om geschikte lokalen te vinden, om zoo'n groot aantal onder te brengen. Waarschijnlijk zullen eenige pakhuizen van de firma H. Gerritsen [aan de Kleine Koppel], de vroegere woning van den heer Van den Hooff in de Koestraat en eenige gymnastieklokken in gebruik worden genomen. De tusschenkomst van het plaatselijke Comité is ingeroepen om te trachten dekens te krijgen. Dit Comité stelt aanstands pogingen in 't werk om bij de ingezetenen deze te verkrijgen.'⁹

Al in de ochtend had het Vluchtelingencomité een telegram gekregen dat de vluchtelingen binnen enkele uren zouden aankomen. Een grote groep Amersfoorters verzamelde zich voor het station om de Belgen op te wachten.¹⁰ Maar het tijdstip van de aankomst werd steeds uitgesteld. De spoorwegen konden zoveel passagiers niet aan; van de dienstregeling klopte niets meer. Toen eindelijk vlak voor middennacht de Belgen aankwamen, stonden nog steeds mensen bij het station te wachten om hen te verwelkomen.

De vluchtelingen, meest vrouwen en kinderen, werden naar café 't Valkje aan de Valkestraat, gebracht. Hier kregen zij eerst een flinke maaltijd; de meesten hadden een lange reis gemaakt en in geen dagen fatsoenlijk gegeten. Vervolgens werden de Belgen verspreid over de verschillende slaapplekken. De meer welgestelden werden ondergebracht in hotels en pension terwijl de arme en/of gewone Belg een slaapplek kregen in bijvoorbeeld het pakhuis De Koppel van firma Gerritsen. Met vrachtwagens werden de weinige bezittingen van de vluchtelingen vervoerd, evenals de kleine kinderen, zieken en ouderen.

De volgende dag, zondag, werd de omvang

van de vluchtelingengroep pas echt duidelijk. De Belgen verspreidden zich na een stevig ontbijt over de stad onder geleide van enkele Amersfoorters. De meeste vrouwen brachten een bezoek aan de infanteriekazerne. Hier waren, eveneens op 10 en 11 oktober, duizenden Belgische militairen aangekomen voor internering. De Belgische vluchtelingen vroegen naar familieleden of bekenden, maar de kans om deze te ontmoeten was heel klein. Desondanks was een gesprek met een landgenoot een welkome afleiding.

Zondag waren deze mensen [de eerste groep vluchtelingen] al heel wat bijgekomen en vooral de goede ontvangst en de goede ligging maakte hen bepaald vrolijk. Ze waren dan ook content tot in het bovenmatige. Maar het Comité had al weer nieuwe zorgen, want elk oogenblik konden er nog een 500 verwacht worden. Alle voorzieningen werden daarvoor getroffen, en toen om acht uur bericht kwam dat ze waren gearriveerd, was spoedig weer hulp genoeg om naar het Valkje te marcheerden, waar allen heerlijke erwtensoep te eten krijgen. 's Middags hadden hun lotgenooten ook al van dat kostje gesmuld en ook nu ging het met graagte naar binnen. Onderwijl werden al weer de maatregelen getroffen om allen onder dak te brengen en zoo spoedig een aantal met eten klaar was, ging het naar de verschillende zalen, waar voorlogies zijn ingericht. Om half tien was alles te bedde en konden de vele helpers de aftocht blazen.¹¹

Het aantal burgervluchtelingen groeide tot ongeveer 1.200, onder hen een zeer groot aantal kinderen. Om hen zo goed mogelijk te verzorgen

⁹ N.N., 'Aan het station', AD/DE, 12 oktober 1914. ¹⁰ N.N., 'Belgische vluchtelingen en geïnterneerden', AD/DE, 12 oktober 1914. ¹¹ *Ibidem*.

werd bij de Amersfoortse bevolking aangedrongen tot het opnemen van enkele Belgische kinderen in hun gezin; dan konden de vrijgekomen plaatsen weer worden gebruikt voor nieuwe vluchtelingen.

Het gelek gisterenmiddag wel een moderne kindermarkt op het terras en in de groote zaal van Amicitia. Vele Amersfoortsche burgeressen waren tusschen het in den regel talrijke kroost der Belgische moeders op zoek naar kinderen, die zij bij zich aan huis wilden nemen. De Arnhemse Poortwal, onder de rook van Amicitia, sleepte er heel wat weg en ook op den Utr[rechtsche] Weg zijn er nog al wat geplaatst. Aanvankelijk wilden de moeders er niet veel van weten; alles verloren hebbende, wenschten zij althans hun kinderen bij zich te houden. Maar toen zij eenmaal in de nieuwe situatie zich ingeleefd hadden, begonnen zij het belang der kinderen te begrijpen, die het immers bij particulieren wel zoo goed hadden. Sommige moeders werden zelfs ietwat opdringerig met hun lieve meiskes of schoone jongskes, en dat was nu niet het sympathiekste deel der kolonie.¹²

Naast het onderbrengen van de vluchtelingen was het noodzakelijk hen te registreren. De burgemeester wilde graag weten hoeveel Belgen in zijn gemeente aanwezig waren om financiële steun van het Ministerie van Binnenlandse Zaken te kunnen ontvangen. Alle Belgen ondergingen na inschrijving een medisch onderzoek en enkele vaccinaties en ontvingen een legitimatiebewijs.¹³ Deze bleken ook effectief tegen arme Amersfoorters die zich voordeden als Belgen en bedelden om geld en eten. Om dit te voorkomen werd in

een bekendmaking van burgemeester Van Randwijck erop gewezen dat alle Belgen door het Vluchtelingencomité werden voorzien in hun behoeften en dus niet hoefden te bedelen.¹⁴ Het legitimatiebewijs kon de bedelaar ontmaskeren.

Voor de meeste inwoners van Amersfoort waren de Belgen een ware attractie. Bij de aankomst van de eerste trein met vluchtelingen stond het stationsplein zó vol met nieuwsgierigen dat Nederlandse militairen de weg vrij moesten houden om passagiers door te laten. Er waren ook genoeg Nederlanders die de vluchtelingen graag wilden rondleiden door Amersfoort. Maar:

De belangstelling van het publiek toonde zich ook op een andere, minder gewenschte wijze, n.l. in den vorm van aangapen, meelopen en opwachten aan den ingang van het Valkje. Dat is nu toch al te flauw, er is aan die Belgische menschen heusch niets bijzonders te zien en zij wenschen niets liever dan rustig hun gang te gaan en te wandelen zonder met al te veel opmerkzaamheid behandeld te worden. De eenige opmerkzaamheid die geoorloofd is, is die welke zich uit in het schenken van giften en gaven aan het Comité.¹⁵

Gedurende de hele week na 10 oktober kwamen groepjes vluchtelingen aan op station Amersfoort. Steeds weer werden zij opgevangen door het Vluchtelingencomité, dat hen een stevige maaltijd en onderdak aanbod. Maar het Comité zorgde ook voor dagbesteding voor de Belgen. In de eerste dagen was de chaos zo groot dat de zij zich vermaakten met wandelingen door Amersfoort, de inschrijfprocedure en het inwinnen van informatie over familieleden, maar naarmate de tijd vorderde en de spanning en angst van de

vlucht wegzakte nam de verveling toe. Het Comité riep via de pers op tot het inzamelen van boeken en tijdschriften voor de vluchtelingen en geïnterneerden. Gelezen kranten konden kosteloos naar het Comité worden gezonden evenals boeken en tijdschriften. In de loop van oktober, toen de situatie onder controle was, werden speciaal voor en later ook door de vluchtelingen, voorstellingen georganiseerd. De Amersfoorters deden er alles aan om de Belgen zo gastvrij mogelijk op te vangen en hen de gruwelen van de oorlog te doen vergeten. Sommige vluchtelingen bleven zelfs lang na de oorlog contact houden met de mensen waarbij zij in de oorlog verbleven; ontstane vriendschappen werden en worden over generaties heen in stand gehouden.

Vluchtelingen van het eerste uur

Na 17 oktober begon een deel van de Belgen alweer terug te keren naar hun eigen land. Grote steden als Antwerpen, Luik en Leuven lagen niet meer in de frontlijn. De Duitse regering had in onderhandelingen met de Nederlandse regering toegezegd dat de Belgische burgers niets hoefden te vrezen. Zij zouden netjes worden behandeld als zij terugkeerden naar hun land. Ook de Antwerpse burgemeester en gemeenteraad riepen de burgers op terug te keren naar hun huizen en hun verantwoordelijkheden te nemen.¹⁶ De stad had weer winkelbedienden en ambtenaren nodig en allen die niet terugkeerden moesten vrezen voor hun baan.

De Nederlandse regering liet weten dat burgemeesters de vluchtelingen met zachte drang naar huis moesten sturen. De Belgen vormden immers een belasting voor de staatskas. Er was toegezegd dat de gemeenten voor iedere volwas-

sene 30 tot 35 cent en voor ieder kind 15 tot 20 cent zouden ontvangen.¹⁷ Werden meer kosten gemaakt dan kon het Comité of de gemeenteraad deze declareren bij het Rijk, maar bij hoge uitzondering. Nu de Duitse bezetter had toegestemd met het terugkeren van de Belgen zag de Nederlandse regering kans om de kosten van vluchtelingenopvang te drukken. Om de Belgen te stimuleren naar huis te gaan, werden de treinkosten naar België vergoed. In sommige gemeenten kregen de vluchtelingen nauwelijks bedenktijd en werden ze haast gedwongen te vertrekken.

In Amersfoort was dit niet het geval. Hoewel de proclamatie van de Duitse bezettingsmacht in de kranten werd afgedrukt en het Comité de vluchtelingen voorhield dat het thuis veilig was, maakte een groot deel geen gebruik van de terugkeerregeling. Dit betekende overigens niet dat zij in Amersfoort bleven. Sommigen trokken naar andere plaatsen waar hun familie zich bevond. Anderen namen de boot richting Groot-Brittannië. De Britse regering had werk en inwoning aangeboden aan de Belgen. Vooral de Belgische mannen die als burger de grens waren overgekomen, maakten van deze gelegenheid gebruik om zich via Engeland weer aan te sluiten bij het Belgische leger. Om dit te voorkomen mochten Belgische mannen vanaf januari 1915 alleen nog met een door de burgemeester getekend certificaat met foto naar Engeland oversteken.¹⁸ Dit voorkwam ook dat militairen die uit de interneringskampen waren ontsnapt alsnog Nederland zouden kunnen verlaten. Hoewel niet met velen, vertrokken ook Belgen uit Amersfoort naar Groot-Brittannië. Ook in 1915 en 1916 verhuisden nog Belgen uit Amersfoort naar Engeland.

Omdat de meeste vluchtelingen niet in hun

12 N.N., 'De Belgische vluchtelingen', AD/DE, 13 oktober 1914. 13 AE 0002.01, inv.nr. 3579, Telegram aan burgemeester Van Randwijck betreffende vaccinaties, 13 oktober 1914.

14 C.J. van Randwijck, 'Vluchtelingen', *Nieuwe Amersfoortsche Courant (NAC)*, 21 oktober 1914. 15 N.N., 'Belgische vluchtelingen en geïnterneerden', AD/DE, 12 oktober 1914.

16 De Roodt, *Oorlogsgasten*, 162-4. 17 AE 0002.01, inv.nr. 3576, Schrijven van Commissaris van de Koningin Utrecht over declaraties aan het gemeentebestuur per Belgische vluchteling, 29 oktober 1914. 18 *Ibidem*, inv.nr. 3591, Circu-

laire van Commissaris van de Koningin ter benadrukking van de noodzaak van de certificaten met pasfoto voor Belgische mannen die naar Engeland vertrekken, 21 januari 1915.

eigen behoeften konden voorzien, werden speciale rijksvluchtoorden gebouwd. Deze vluchtelingenkampen moesten de Belgen concentreren waardoor de hulpverlening werd vereenvoudigd en de kosten en declaraties overzichtelijk bleven. Lang niet alle vluchtelingen gedroegen zich fatsoenlijk. Diefstal, grof taalgebruik, dronkenschap en prostitutie vormden volgens de regering een gevaar voor de samenleving. De ‘gevaarlijke elementen’ onder de Belgen moesten worden geconcentreerd zodat ze goed in de gaten konden worden. Het vluchtoord Nunspeet werd speciaal opgericht voor die ‘minder gewenste’ vluchtelingen.¹⁹ De strafkolonie Veenhuizen vervulde deze functie ook.

Vluchtelingen die niet in de gelegenheid waren zelf geschikt onderdak te regelen, moesten ook naar een vluchtoord. In de landelijke en plaatselijke kranten werden de vluchtoorden afgeschilderd als concentratiekampen. Het is daarom niet verwonderlijk dat de vluchtelingen niet vrijwillig vertrokken, ondanks dat sommigen in primitieve onderkomens waren gehuisvest. In december 1914 werd een delegatie van de nog in Amersfoort verblijvende vluchtelingen van het eerste uur, naar Vluchtoord Gouda gestuurd om polshoogte te nemen voor een eventuele overplaatsing, maar:

Er is een oogenblik sprake van geweest, dat de hier vertoevende Belgische vluchtelingen met die uit andere Gemeenten zouden worden saamgebracht te Gouda. We deelden al mee, dat zij een deputatie zonden om hun mogelijk nieuw verblijf eens op te nemen. Ook een minder direct-belanghebbende is eens polshoogte gaan nemen. Van een vertrek zal niet veel komen. De mededeeling, dat zij hier kon-

*den blijven, indien zij daaraan de voorkeur gaven, werd gisteren met vreugdekreten begroet.*²⁰

Het pakhuis van de firma Gerritsen, waar een groot deel van de vluchtelingen van het eerste uur nog verbleven, werd verkozen boven het vluchtoord. Vanaf 1 december 1915 moesten alle vluchtelingen die niet zelfredzaam waren naar vluchtoord Gouda worden gestuurd.²¹ Hoe het verder met deze groep vluchtelingen is gegaan, is moeilijk te achterhalen. Zoals hieronder wordt beschreven, zorgde de aanwezigheid van de geïnterneerde Belgische militairen voor een grote stroom vrouwen die hun kind, man of vader kwamen zoeken. Zij bleven tot het einde van de oorlog in Amersfoort. De vluchtelingen van het eerste uur losten op in deze groep. Waarschijnlijk is een deel van hen alsnog teruggekeerd naar België of zelf op zoek gegaan naar geïnterneerde familieleden elders in Nederland.

Militairen geïnterneerd

Naast de burgervluchtelingen kwamen op 10 oktober 1914 ook 2.000 Belgische militairen in Amersfoort aan om geïnterneerd te worden in de leegstaande infanteriekazerne. Hun aantal groeide tot ongeveer 16.000, terwijl de kazerne oorspronkelijk plaats bood aan slechts 4.000 man. Daarom werden er 900 tenten op het terrein bijgeplaatst, maar dit was lang niet afdoende. Aloïs Deurbroek, geïnterneerd in Amersfoort schreef hierover in zijn dagboek:

Wij zijn tot onze bestemming gekomen. Een prachtige groote – en schoon infanterie kazerne (voetvolk). Men verdeeld ons per compagnie – er is te weinig plaats voor allen

intrek te nemen, de hollandsche genie soldaten werken gansch den nacht om binne tenten op te richten in de koer der kazerne. (Ik heb er den 1ste nacht doorgebracht boven in eenen langen gang der kazerne op den planken, maar in zulke oogenblikken kent men weinig ver-

waren diep bewust, die menschen alles deden wat in hun macht was om ons te voeden en te herbergen bij al dat hebben wij daar te rekenen van 11 oktober tot 1ste december 1914 veel geleden aan honger – koude – en alle slacht van ontbeeringen.

Geïnterneerden in de Juliana van Stolbergkazerne (1914).
Archief Eemland, fotonummer AFT005005341.

schil tusschen één pluimen bed – en de planken, liggen is voldoende om te slapen als jonge duiven op kloktorens). De massa volk was te groot in eens, die goede menschen waren door ons overvallen. Zo één 25 à 28.000 man geeft maar te slapen en kookt maar; wij Belgen waren niet onredelijk wij

Al direct werd duidelijk dat de situatie in de kazernes niet lang houdbaar was. Van overheidswege werd besloten tot het bouwen van een speciaal interneringskamp en op 13 oktober werd begonnen met de bouw van Kamp Zeist op de hei bij Soesterberg.²² In drie weken tijd werd deel I van het kampement gereedgemaakt voor 6.000 man,

¹⁹ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 175. ²⁰ N.N., ‘Stadsnieuws’, *Amersfoortse Courant* (AC), 26 januari 1915. ²¹ AE 0002.01, inv.nr. 3579, Circulaire van Commissaris van de Koning

Utrecht over opvang van steuntrekkende vluchtelingen in vluchtoord Gouda, 2 januari 1915. ²² M.L.C. Hendrickx-Van der Avert, *De opstand*, 14.

welke op 3 november de barakken betrokken. Het Kamp was nog niet klaar en de soldaten leefden er in primitieve omstandigheden. Toen ook Kamp II was voltooid bood Kamp Zeist onderdak aan ongeveer 15.000 Belgen. De primitieve omstandigheden leidden op 3 december 1914 tot een

hekkende van de kazerne kijken naar de ellendige soldaten. Sommigen gooiden eten of snoep over het hek, anderen wisselden Belgische franken voor Nederlandse guldens. Hoewel velen het goede met de militairen voor hadden, maakten de plaatselijke kranten melding van schandalige wis-

Kamp Zeist. Het tijdelijke tentenkamp voor Belgische vluchtelingen.
Op de achtergrond worden de barakken gebouwd (1914).
Archief Eemland, fotonummer 14169.

grote opstand met enkele doden en gewonden tot gevolg. De betrokken autoriteiten namen geen verantwoordelijkheid, maar er werden enkele veranderingen doorgevoerd zoals de mogelijkheid onderwijs te volgen.²³

De geïnterneerden in de infanteriekazerne vormden, net als de burgervluchtelingen, een attractie. Amersfoortse bevolking kwam bij de

selpraktijken waarbij een te hoge wisselkoers werd gesteld. Ook op een andere manier werd misbruik gemaakt van het vertrouwen en gebondenheid van de geïnterneerden:

²³ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 46-7. ²⁴ N.N., 'Dat komt niet te pas', AD/DE, 12 oktober 1914.

Hoe schril steekt daarbij af het schandelijk bedrijf van enkelen, die deze menschen bestelen, een frank wisselen voor een kwartje, aanbieden peren te koop en, als hun te goeder trouw een vijf-frankstuk wordt overgereikt door het stevig gesloten hek, met dat laatste geldstuk van een armen soldaat verdwijnen onder de talloze kijkers. Thans is daaraan een einde gemaakt; laat wel licht, maar toch niet te laat. Pas gisteren werd het ruchtbaar en in de kazerne is gewaarschuwd en aan de politie kennis gegeven.²⁴

In tegenstelling tot de soldaten en onderofficieren werden de Belgische officieren niet geïnterneerd, mits zij hun erewoord gaven geen poging tot ondernemen tot ontsnappen. Dit betekende dat naast de burgervluchtelingen ook bijna 250 officieren onderdak moest worden geboden door het Vluchtelingencomité. Dit ging aanzienlijk eenvoudiger en sneller dan verwacht. Rijke dames en heren waren al te graag bereid een officier in huis te nemen; deze waren immers vaak van stand, in tegenstelling tot de vaak arme burgervluchtelingen. Daarnaast woonde de officieren in hotels en pensions.

Vrouwen

Zodra de hectiek van binnenkomende vluchtelingen wegebde en iedereen een dak boven het hoofd had, lieten officieren hun vrouw en eventuele kinderen naar Amersfoort overkomen. De gezinsherenigingen kwamen tot uiting op de advertentiepagina's van de kranten. Officiersgezinnen vroegen om een kamer of een woning waar zij de oorlogstijd konden doorbrengen. De Belgische vrouwen werden niet gerekend onder de groep vluchtelingen van het eerste uur en waren meestal niet hulpbehoevend. Dit in tegenstelling tot de vrouwen van de geïnterneerde soldaten en onderofficieren. Zij kwamen met velen naar Amersfoort toen de lijsten met namen van de geïnterneerden bekend werden gemaakt bij de Vluchtelingencomités in heel Nederland en daar-

na werden gepubliceerd. Een ware volksverhuizing kwam op gang. Vrouwen en kinderen die gevlucht waren uit België gingen hun man, kind of familielid opzoeken. Soms moesten zij verscheidene dagen reizen alvorens bij het interneringsdepot aan te komen; zo ook in Amersfoort. Deze vrouwen moesten ook worden opgevangen en gevoed; lang niet iedereen was in staat zelf eten te kopen en een slaapplek te vinden. En als de persoon in kwestie eenmaal gevonden was, wilden veel vrouwen zich in de buurt vestigen. Als zij daarvoor geen geld hadden, konden ze aankloppen bij het steuncomité. Deze betaalde dan de huur. Amersfoort werd voor de tweede maal in korte tijd overspoeld met een groot aantal uitgewekenen, maar het vooruitzicht was dat zij de gehele oorlog in de stad zouden blijven. Tussen de 4.000 en 6.000 Belgische burgers verbleven langdurig in Amersfoort.

Sedert eenige dagen komen des avonds geregeld een 150-tal vrouwen en moeders van de geïnterneerde Belgische militairen per spoor hier aan. Het is voor de commissie een heele toer deze menschen dan nog onder dak te brengen. De hotels, logementen en slaapsteden zijn reeds overvol. Het zou daarom zoo heel veel waard zijn, wanneer stadgenooten die deze menschen voor een nacht logies willen verleen, desnoods tegen een kleine vergoeding, daar van mededeeling wilden doen aan den heer Th. C. V. ter Maat, Hof 2 (apotheek in het huidige Logement De Gaaper). Doorgaans zijn deze lieden, die behalve de spoor- ook een lange voetreis achter zich hebben doodmoe. De commissie zorgt voor een avondmaal. Wie helpt hen nu aan logies?²⁵

Het aantal gezinsherenigingen nam in de loop van de oorlog toe. Vrouwen die in België waren gebleven toen de oorlog uitbrak, kwamen na enkele

²⁵ N.N., 'Stadsnieuws', NAC, 28 oktober 1914.

Elisabethdorp (1916).

Archief Eemland, fotonummer AFT002002070.

maanden of zelfs jaren pas naar Amersfoort om zich bij hun mannen te voegen. De kosten voor onderdak en voeding voor hen die zichzelf niet konden onderhouden, liepen hoog op. Uit de briefwisseling tussen burgemeester Van Randwijck en de Commissaris van de Koningin in Utrecht blijkt dat er zuinig aangedaan moest worden met het geld. Strozakken, dekens en andere goederen moesten worden teruggegeven aan het Rijk zodra de vluchtelingen vertrokken waren.²⁶ Daarnaast vroeg de Commissaris zich af of de Belgen zelf niet hun was konden doen in plaats van daarvoor ingehuurd Nederlanders. Deze proef mislukte, de Belgen maakte te veel misbruik van de situatie door goederen te stelen en de boel te saboteren.²⁷

²⁶ AE 0002.01, inv.nr. 3576, Circulaire van Commissaris van de Koningin voor het verkopen van goederen die voor de vluchtelingen zijn aangeschaft, 18 maart 1919. ²⁷ *Ibidem*, Brief van Commissaris van de Koningin met vraag of Belgen zelf hun was kunnen doen, 10 december 1914, Antwoord van

In april 1915 werd het ook voor militairen onder de officiersrang mogelijk buiten het interneringskamp werk te zoeken. Gehuwde geïnterneerden die konden aantonen zelfstandig hun gezin te kunnen onderhouden, mochten de familieleden laten overkomen van België naar Amersfoort, als zij hier niet al waren. In eerste instantie moesten de militairen gekleed in hun uniform naar het werk en iedere avond terug naar het Kamp, maar dit veranderde snel. Vanaf eind 1915 mochten de soldaten burgerkleding dragen, maar moesten wel een identiteitsbewijs bij zich hebben. Daarnaast moesten ze dagelijks eenmaal op appèl verschijnen. Waren zij hier niet dat werd hun verlof direct ingetrokken.²⁸ De grote vrijheid van de militairen leidde tot een snelle toename

burgemeester, 6 januari 1915. ²⁸ *Ibidem*, inv.nr. 5958, Circulaire van Commissaris van de Koningin met voorwaarden voor tewerkstelling van Belgische geïnterneerden, 8 september 1915.

van het aantal Belgische gezinnen, terwijl ook de Amersfoortse bevolking bleef groeien. Evenals in andere plaatsen in Nederland lag woningnood op de loer.

Veel vluchtelingen huurden een kamer of huis van particulieren. Maar als de kostwinner in Kamp Zeist verbleef en geen werk buiten het kamp had, was de vrouw met haar eventuele kinderen aange-

geld naar Amersfoort waren gekomen en vanaf het eerste uur ondersteund moesten worden.

Belgische dorpen

Om zowel de woningnood als de armlastige Belgen tegemoet te komen, werd in omstreeks juli 1915 besloten tot het bouwen van een Belgisch dorp in de spoorwegdriehoek bij de Vlasakkers,

Zitkamer van een huisje in Elisabethdorp (1916).

Archief Eemland, fotonummer AFT002002075.

wezen op haar eigen gelden. Hadden de vrouwen aan het begin van de oorlog wellicht nog wat spaargeld, dit begon snel op te raken zonder dat het aangevuld werd. Het aantal steunvragers bij het Vluchtelingencomité steeg jaar na jaar. De verhuurders wilden ook geld zien, want de producten in de winkels werden steeds duurder nu er meer monden te voeden waren. Het Comité kwam de Belgen tegemoet door hen geldelijk of in natura te steunen, maar een structurele oplossing was het niet. En wat te denken van hen die zonder

wat later Elisabethdorp heette. Hier woonden alleen vrouwen van geïnterneerde militairen, ook als deze nog in het kamp verbleven omdat zij geen werk hadden. Alle andere vrouwen bleven in Amersfoort wonen, al dan niet financieel ondersteund door het Vluchtelingencomité.

Wegens stijgende moeilijkheden bij het verlenen van behoorlijke huisvesting aan de zich hier vestigende verwanten van Belgische geïnterneerden, overweegt men het plan een

Belgische buurt te stichten op een terrein tusschen de spoorlijnen Amersfoort – Utrecht – Amsterdam, in de zoogenaamde Bokkeduinen. Daar zullen dan tijdelijk worden opgezet de in verschillende Kampen geconstrueerde houten woningen, bestemd om na den oorlog in verwoeste dorpen van 't Belgenland huisvesting te verleenen aan hen wier woning werd vernield.²⁹

Begin 1916 werd ook Albertsdorp gebouwd aan de Amersfoortsestraat 91 en in 1917 opende Nieuwdorp aan de Soesterweg de deuren. De dorpen vormden een samenleving op zichzelf. Winkels openden hun deuren, de pastoor en arts zorgen voor de geestelijke en lichamelijke gezondheid. De Amersfoortse kranten berichtten over de opening van de dorpen, maar er zijn nauwelijks berichten over het wel en wee van de inwoners vanaf 1916. Nieuwsgierigen waren niet welkom.

Het Belgische dorp [Elisabethdorp], bij de halte Vlasakkers, is grotendeels in gebruik genomen. De 10 zoogenaamde Zweedsche huisjes, met de gekleurde dakbedekking, zijn geheel gereed; de 26 huizen, door Kwakers [Quakers] geschonken, zullen weldra zijn voltooid. Nog deze week wordt het terrein afgesloten; nieuwsgierigen hebben er ook niets te maken.³⁰

De dorpen waren met opzet niet te dicht bij interneringskamp Zeist gebouwd om de goede zeden te behouden. Hoewel er alleen vrouwen van gehuwde geïnterneerden woonden, was de kans op onzedelijk gedrag groot met duizenden jonge mannen in de nabije omgeving. Ongetwijfeld hebben de geïnterneerde militairen zich vermaakt met dames van lichte zeden, maar daar is in de bestudeerde kranten en archieven niets over terug te vinden. Dat onzedelijk gedrag niet gewenst was, blijkt uit een gerucht over een officier die samen zou wonen met een vrouw die niet de zijne was.

Hier ter stede doen een drietal verhalen de ronde, waarin Belgische officieren een niet-gelukkige rol zouden spelen; zij zouden in het gezin, waarin zij als huisgenoot zijn opgenomen, hun niet-officieele vrouw hebben opgenomen. De burgemeester, zulks vernomen hebbende, heeft een onderzoek hiernaar ingesteld en verzoekt ons thans deze geschiedenissen als geheel verzonnen te signaleren.³¹

Later werd in dezelfde krant het verhaal ontkracht met de mededeling dat het een gerucht was, maar wellicht dat er toch een kern van waarheid in zat. Lang niet alle officieren waren getrouwd of hadden een meisje. Daarnaast verbleef nog een zeer groot deel van de militairen in Kamp Zeist omdat zij geen werk buiten het kamp hadden. Het kan niet anders of zij zochten tijdens hun verlof Belgische of Nederlandse meisjes op, hoewel dit niet altijd op onzedelijk gedrag uitliep. De aanwezigheid van een vrouw maakte het leven een stuk aangenamer. Dit werd ook door verschillende organisaties binnen Nederland erkend; vandaar de oproep voor oorlogsmeters. Vrouwen en meisjes konden zich opgeven om een brievenrelatie te onderhouden met één of meerdere geïnterneerde soldaten. Dit idee bestond al eerder, want ook met de gemobiliseerde Nederlandse soldaten werd dit soort contact onderhouden.

Met de Belgische vrouwen was ook een groot aantal kinderen meegekomen. Toen bleek dat de oorlog langer dan enkele weken of maanden zou duren, probeerden de Belgen een zo normaal mogelijk leven te leiden in Amersfoort. Voor de kinderen betekende dit dat zij naar school moesten. In eerste instantie werd geprobeerd de kinderen onder te brengen op Nederlandse basisen middelbare scholen. Hierdoor ontstond een groot tekort aan materiaal en de klassen werden

erg groot. Daarnaast protesteerden ouders en vertegenwoordigers van de Vlaams- en Franstalige Belgen tegen het gemengde onderwijs. In het bijzonder de Franstalige kinderen konden niet meekomen en de ouders waren bang dat hun kinderen teveel zouden integreren en Nederlands/Vlaams zouden spreken. Het Vluchtelingencomité zag zich genoodzaakt speciale basisscholen en voortgezet onderwijs aan te bieden voor Vlaams- en Franstalige Belgen.³² In de kranten werden oproepen geplaatst voor onderwijzend personeel en op 2 maart 1915 verscheen het volgende bericht in *De Eembode*:

De Belgische ouders werden dringend verzocht, zonder uitstel hunne kinderen te zenden naar de voor hen geopende scholen. Belgische onderwijzers en onderwijzeressen hebben het onderricht hunner kleine landgenooten, in de beide landstalen, op zich willen nemen. Voor de jongens bestaat gelegenheid tot inschrijven in de schoollokalen aan de Breedestraat [bij de Onze-Lieve-Vrouwetoren] en voor de meisjes, in de schoollokalen van het Patronaatsgebouw aan het Zand [Sint Aechten, 't Zand 17].³³

Naast basisscholen werden een Belgische Atheneum opgericht voor zowel jongens als meisjes. Vertegenwoordigers uit België die gedurende de oorlog een aantal bezoeken aan Amersfoort brachten, kwamen altijd even kijken op één van de Belgische scholen.

Ook voor de studenten onder de geïnterneerde soldaten werd in onderwijs voorzien. Zij hadden hun studie aan de Belgische universiteiten moeten afbreken om te dienen in het leger. Aangezien het niet mogelijk was om verder te studeren aan een Nederlandse universiteit werd in januari 1915 één van de gebouwen van de infan-

teriekazerne ingericht om les te geven.³⁴ Zowel Belgische professoren en docenten die zich ondergeïnterneerden bevonden als Nederlandse professoren waren bereid de studenten te doceren. In oktober 1915 werd de Amersfoortse Universiteit alweer opgeheven omdat de studenten toestemming hadden gekregen verder te studeren aan Nederlandse universiteiten.

Tijdens de oorlog werden ook veel kinderen geboren in Amersfoort en de speciale Belgendorpen. Helaas waren de algemene omstandigheden niet altijd even goed en was er sprake van een hoog sterftecijfer, vooral onder baby's en jonge kinderen. Dit was een landelijk probleem en kwam zowel in de vluchttoorden als de Belgendorpen voor. Ook onder volwassenen waren vele zieken en mensen met een zwakke gezondheid. In het Sint Elisabethgasthuis werden zieken en gewonden Belgen – burger en militair – verpleegd. Daarnaast waren in de Belgendorpen speciale ziekenbarakken aanwezig onder leiding van een Belgische arts.

Totdat een groot deel van de vluchtelingen verhuisden naar Elisabethdorp konden zij zorg ontvangen van huisarts M. van der Hoeve (Utrechtseweg 11). Hij was door de inspecteur Volksgezondheid aangewezen om toezicht te houden op de gezondheid van de vluchtelingen. Opvallend was de briefwisseling tussen de inspecteur en de huisarts over het 'ongewenst en vaak nodeloos beslag leggen op de tijd en werkkraft van de geneesheer' door Belgische vrouwen die graag een extra brood- en melkkaart wilden ontvangen.³⁵ Zieken en zwakken konden in aanmerking komen voor een broodkaart voor wit brood. Geruchten deden de ronden dat Belgische vrouwen ziekte voorwendden om die kaarten te verkrijgen. De reactie van de arts was dat het genoemde aantal sterk overtrokken was en dat de

²⁹ N.N., 'De Belgen', *De Eembode* (DEB), 30 juli 1915.

³⁰ N.N., 'Stadsnieuws', *NAC*, 24 november 1915. ³¹ N.N., 'Tendentieuse verhalen', *AD/DE*, 12 november 1914.

³² *Ibidem*, inv.nr. 3582, Brief van burgemeester Van Randwijk over onderwijs aan Belgische kinderen, 15 januari 1915.

³³ N.N., 'Onderwijs voor de Belgen', *DEB*, 2 maart 1915.

³⁴ Laporte, *Belgische geïnterneerden in Nederland gedurende*

de Eerste Wereldoorlog, 169. ³⁵ AE 0002.01, inv.nr. 3578, Brief van Inspecteur Volksgezondheid over misbruik van broodkaarten, 23 juni 1915.

reactie van de vrouwen te wijten was aan de 'omstandigheden van stress, slechte hygiëne en werkloosheid'.³⁶

Onder de Belgen bevond zich ook een groep Waalse vrouwen die liever behandeld werden door een Franssprekende arts, met voorkeur van Belgische afkomst. De rijksoverheid zag echter niets in het aanstellen van een extra arts en weigerde de kosten van dokter Dachy te declareren. Eén rijksarts was meer dan voldoende. Vanaf juli 1916 stonden artsen die Belgische vluchtelingen behandelden niet meer onder toezicht van het Rijk, maar van het plaatselijke Vluchtelingencomité. Daarom werd toegegeven aan de vraag naar een eigen Belgische arts: dokter Van der Huys.³⁷

Bezigheden

Zowel de landelijke als de plaatselijke overheden en vluchtelingencomités waren het erover eens dat naast de opvang en voeding van de Belgen, ook gezorgd moest worden voor werk en/of ontspanning. Ledigheid is immers des duivels oorkussen. Zoals hierboven beschreven, riep het Amersfoortse Vluchtelingencomité op tot het inzamelen van boeken, kranten en tijdschriften voor de burgervluchtelingen en de geïnterneerden. Deze konden kosteloos worden opgestuurd en werden door het Comité verder verspreid. Naarmate de rust weerkeerde werd ook het uitgaansleven gestimuleerd door speciale voorstellingen voor en door Belgen te organiseren. Cabaretshows, muzikale optreden en informatieve voordrachten vonden plaats in het evenementengebouw Amicitia. Hoe meer vrijheden de geïnterneerden kregen, hoe groter hun bijdrage aan deze avonden was. De aankondigingen en advertenties vermeldden steeds meer

Vlaamse en Franse namen. De Belgische officieren namen vaak deel aan speciaal voor en door hen georganiseerde soirees waarop het rijke en adellijke deel van de Amersfoortse bevolking en de Belgische vluchtelingen elkaar ontmoette.

In Amicitia werden ook enkele kunstvoorstellingen gegeven van onder anderen Belgische geïnterneerde kunstenaars. Kunstwerken van Rik Wouters, Eugène Yoors en Frans Holst werden tentoongesteld en te koop aangeboden. Toen bekend werd dat Wouters en Yoors zich onder de geïnterneerden bevonden, werd hier in vrijwel alle plaatselijke kranten over bericht. Even als het feit dat Yoors zich verloofde met een Belgisch meisje dat in Baarn verbleef.³⁸ De berichten over Rik Wouters werden, buiten beschrijvingen en analyses van zijn werk, gekenmerkt door vermelding van ziekenhuisopname en overlijden. Dat hij bekend was blijkt uit het volgende bericht:

Een Belg trekt het land door – hij is in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag gesignaleerd – hij is in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag gesignaleerd – vermogende kunstvrienden om geld vragende voor de weduwe van den overleden Belgische kunstenaar Rick Wouters, of voor zich zelf, diens 'broeder'. De weduwe van Rick Wouters verzoekt mede te delen, dat zij niemand om steun gevraagd heeft, van bedoelden persoon geen steun heeft ontvangen, en dat deze man niet de broeder van Rick Wouters en haar onbekend is. Men zij gewaarschuwd.³⁹

Door de geïnterneerden in Kamp Zeist werd veel sport en spel beoefend. Kaartspelen was de grootste bezigheid. Het Vluchtelingencomité vroeg in

een ingezonden brief of Amersfoorters onder andere speelkaarten en rookwaren wilden afstaan voor de Belgen. Daarnaast waren voetbal en kegel erg populair. In 1915 werden voetbalwedstrijden georganiseerd tussen Amersfoortse en Belgische elftallen, welke tot het einde van de oorlog plaats-

wijk was een speciale wielbaan gemaakt, waar ook geïnterneerden uit Kamp Zeist mocht deelnemen aan wedstrijden.

Naast sport en spel zorgde werk en onderwijs ook voor onderbrekingen in het saai kampleven. Binnen het interneringskamp onderwezen de

Interneringskamp Zeist. Sportfeest ter gelegenheid van de verjaardag van Koning Albert I (8 april 1916).

Archief Eemland, fotonummer AFT002002180.

vonden. In de kranten van zaterdag en zondag zijn veel sportverslagen terug te vinden van wedstrijden waar Belgische teams aan deelnamen. Hoe groter de vrijheden van de militairen werden, hoe meer verschillende sporten werden beoefend, tot wielrennen aan toe. In interneringskamp Harder-

Belgen elkaar in allerlei verschillende vakken en beroepen. Zo leerden velen lezen en schrijven en werden in de loop van de oorlog vakopleidingen (werkscholen) aangeboden met de mogelijkheid tot een soort stages buiten het kamp. Het was de officieren vanaf het begin al toegestaan zich bui-

³⁶ *Ibidem*, Brief van dr. V.d. Hoeve als antwoord op brief Inspecteur Volksgezondheid dat gestelde situatie meevalt, 30 juni 1915. ³⁷ *Ibidem*, Brief van Inspecteur Volksgezondheid dat artsen voor vluchtelingen niet meer onder

rijksverantwoordelijkheid vallen, 23 september 1916. ³⁸ N.N., 'De geïnterneerden', in AD/DE, 4 maart 1915. ³⁹ N.N., 'Uit de omtrek', DEB, 11 september 1917.

ten het interneringskamp te vestigen en later ook te werken. De soldaten en onderofficieren konden zich vanaf april 1915 aanmelden voor werk buiten het kamp. Door de mobilisatie waren arbeidsplaatsen opengevallen die de Belgen konden opvullen.⁴⁰ Een belangrijke voorwaarde was dat er geen Nederlandse arbeiders te vinden waren voor het werk. Vanaf 1916 ging het slechter met de economie en steeg de werkloosheid. Belgen werden ontslagen om plaats te maken voor Nederlandse werklozen. Zo ook in de sigarenfabriek van Hubers en Vormer.

Aan de sigarenfabriek Hubers en Vormer [Kortegracht, Mondriaanhuis] alhier werkten tot op heden een zestigtal Belgische geïnterneerden. Het interneringscommando heeft deze thans naar het kamp teruggeroepen. Naar men verneemt houdt dit verband met de werkloosheid onder de Amsterdamsche sigarenmakers. Zoals bekend is, zorgen de arbeidsbeurzen er voor, dat geïnterneerden niet worden geplaatst, wanneer Hollandsche werkkrachten voorhanden zijn.⁴¹

Na enkele dagen konden de Belgen weer aan de slag, omdat de Amsterdamse sigarenmakers niet wilden verhuizen naar Amersfoort. Had het ontslag van de Belgen wel doorgang gevonden, dan kon dat betekenen dat die soldaten, wonend met hun gezin, terug moesten naar Kamp Zeist en hun gezin niet meer konden onderhouden. Vrouwen die geen inkomen van hun man hadden, zochten zelf naar werk. Advertenties waarin Belgische meisjes en vrouwen zich aanboden als keukenhulp, oppas of schoonmaakster vulden de kranten. Ook winkels namen Belgen aan om hun winkel aantrekkelijker te maken voor Belgische vluchtelingen.

Voor de burgervluchtelingen werd ook gezocht naar een zinvolle dagbesteding. De Rockefeller Foundation uit de Verenigde Staten

bracht uitkomst. Deze Amerikaanse organisatie sponsorde de aanschaf van allerlei machines waarmee de Belgische militairen en burgervluchtelingen zich nuttig konden maken voor de maatschappij. Met een aantal andere welgestelde dames toog burgemeestersvrouw gravin Van Randwijck begin 1915 naar Rotterdam om daar de mogelijkheden van de Rockefeller Foundation te bezien. Het resultaat was dat elf trapnaaimachines naar Amersfoort werden gezonden en geïnstalleerd in een zaal van 't Valkje. Vrouwen van elke leeftijd konden zich aanbieden om kleding te maken voor geïnterneerden en burgervluchtelingen. Als loon kregen zij één gulden per week en twee kledingstukken naar keuze. Daarnaast was het mogelijk kledingstukken, zoals sokken en kousen te breien. Per kilo gebreide wol werd twee gulden en een kledingstuk naar keuze ontvangen.

Bezoek

Naast werken werden de dagen gevuld met bezoeken aan het interneringskamp. Lang niet alle militairen hadden werk gevonden en moesten dus in het kamp blijven. Speciale bezoeken stelden de vrouwen in de gelegenheid hun man of kind te komen bezoeken. In de beginperiode waren de wachtoorzieningen ondermaats, waardoor vrouwen en kinderen soms in de stromende regen en koude wind op de uitgestrekte hei buiten het kamp moesten wachten totdat zij naar binnen mochten. In de loop van de tijd veranderde dit, maar de soldaten klaagden vaak over de ontvangst van hun vrouwen.

De aanwezigheid van de vrouwen en ook mannen in burgerkleding schiep een mogelijkheid tot ontsnappen. De bezoekers namen kleding mee en de militair verwisselde zijn uniform voor burgerkleding en kon zo het kamp uitlopen.⁴²

⁴⁰ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 105. ⁴¹ N.N., 'Werk van Belgische geïnterneerden', AD/DE, 15 mei 1916.

Kroontjespen van been, gemaakt door een Belgische geïnterneerde.

Collectie Museum Flehite Amersfoort.

Bewerkte veldfles door een Belgische geïnterneerde.
Collectie Museum Flehite Amersfoort.

Vervolgens probeerden de ontsnapte militairen via Groot-Brittannië zich alsnog aan te sluiten bij het Belgische leger. Ondanks strengere maatregelen, konden de soldaten blijven ontsnappen. Vandaar de maatregel dat Belgische mannen een certificaat van vertrek met pasfoto bij de burgemeester moesten ophalen. Een ontsnapte militair zou nooit een dergelijk certificaat ontvangen.

Naast de Belgische familieleden maakte ook de Amersfoortse bevolking regelmatig een uitstapje naar het interneringskamp: Belgen kijken in plaats van aapjes kijken. De Belgen profiteerden van de aanwezigheid van de nieuwsgierige burgers. Om de tijd te verdrijven maakten de militairen allerlei kunstwerkjes van afvalmateriaal. Bijvoorbeeld een horlogeketting van paardenhaar, broches van been en houten kistjes en doosje met prachtig houtsnijwerk. Deze spullen werden in kraampjes verkocht aan dagjesmensen. Zo konden de soldaten toch een extra zakcentje verdienen, ondanks dat zij geen werk buiten het kamp hadden.

Hoewel een deel van de burgervluchtelingen werkte voor de kost, moesten velen voor steun

aankloppen bij het Vluchtelingencomité en aanspraak maken op de interneringstoelage van hun mannen. Geldinzamelingsacties van verschillende aard vonden plaats met als doel het Comité de middelen te verschaffen om de vluchtelingen te helpen. Padvindders verkochten blaadjes en benefietconcerten moesten de geldelijke middelen verschaffen. Maar ook de Amersfoortse burger moest steeds meer op de kleintjes letten. Door de oorlog waren veel goederen schaars en duur geworden of op rantsoen. Door de aanwezigheid van de duizenden Belgische militairen viel Amersfoort onder de Staat van Beleg. Hierdoor waren er ook enkele honderden Nederlandse militairen gelegerd in de kazernes aan de Vlasakkers. Met alle burgervluchtelingen erbij moest het voedsel in Amersfoort over veel meer personen verdeeld worden, waardoor de prijzen stegen. Zo werd in de kranten aangeraden om mosselen te eten in plaats van vlees, omdat dat goedkoper was en om de mosselvisserij aan het werk te houden. In de *Amersfoortsche Courant* werd gewezen op de

⁴² M.L.C. Hendrickx-Van der Avert, *De opstand*, 30.

armen onder de eigen Amersfoortse bevolking.⁴³ De Belgen kregen alle aandacht, waardoor de arme Amersfoorters uit het zicht dreigde te raken. Zij konden wel aanspraak maken op het Steuncomité, maar kregen lang niet zoveel aandacht als de Belgische vluchtelingen.

Straatbeeld

Hoewel het economisch minder ging en de uitgaven voor steun stegen, profiteerde de Amersfoortse middenstand van de aanwezigheid van de Belgen. De geïnterneerden kwamen met verlof in de stad en zochten gezelligheid in de kroegen. De burgervluchtelingen moesten zelf voorzien in hun behoeften en kochten de noodzakelijke en luxe goederen bij de Amersfoortse ondernemers. Zij speelden hierop in door Belgisch personeel aan te nemen dat zowel Nederlands als Frans sprak. Op deze manier trokken de winkeliers ook de Walen naar hun winkels. In *De Kampbode*, de zelfgemaakte krant van de geïnterneerden, stonden tal van advertenties van bijvoorbeeld bakkers met de mededeling dat zij Belgisch personeel hadden. Toen in november 1914 sprake was van de overplaatsing van alle officieren liet de Handel- en Nijverheidsvereniging met klem weten dat dit een financiële strop voor de Amersfoortse middenstand zou betekenen.⁴⁴ De officieren waren nog geen maand in de stad of de winkeliers zagen hun inkomsten sterk stijgen.

De aanwezigheid van zoveel Belgen veranderde het straatbeeld. Er werd niet alleen Nederlands gesproken, maar ook Vlaams en Frans en de Amersfoortse bevolking probeerde zich de vreemde talen eigen te maken. Er liepen militairen in allerlei uniformen, zowel Nederlands als Belgisch. En de Amersfoortse bevolking bestond voor het overgrote deel uit vrouwen nu er zoveel

Belgische echtgenotes naar de stad waren gekomen.

Het schijnt nodig, de Belgische gasten er eens weer aan te herinneren, dat de voetpaden zijn voor voetgangers en dat het verboden is, zonder bepaalde noodzaak zich met een rijwiel op de trottoirs te bevinden. De Belgische jeugd schijnt niet te weten, dat het heel gevaarlijk is, sinaasappelschillen op de straat te werpen. Menigeen heeft daaraan arm- of beenbreuk te wijten.⁴⁵

Een vertegenwoordiger van de Belgen die op zijn rondreis door Nederland, Amersfoort aandeed schetste het volgende beeld:

Dan komen we het levendige Amersfoort binnen, dat nu een Belgisch garnizoen lijkt. De straten wemelen van officieren van allerlei rang, die het zich hier met vrouw en kinderen gezellig maken. In de café's zijn ze aan het biljarten of zitten rustig te tric-trakken. Amersfoort heeft zijn Hollandsche physionomie geheel verloren; het is al 'Belsch' wat men ziet, al Fransch wat men hoort.⁴⁶ En weer een ander beschreef de ijverigheid van de Belgische vrouwen in het straatbeeld: De Belgische geïnterneerden, die nu werk buiten het kamp mogen aannemen, en hun vrouwen, die breiend over de straten lopen, leveren het beste bewijs van hun groote bedrijvigheid op.⁴⁷

Ongeveer een vijfde van de Amersfoortse bevolking bestond tijdens de oorlog uit Belgische burgers.⁴⁸ Hoewel in het begin de Amersfoorters de vluchtelingen met open armen gastvrij ont-

ving, is het niet realistisch te denken dat deze hartelijkheid de gehele oorlog bleef. Hoe meer mensen op een klein oppervlak samen komen, hoe groter de kans op ruzies en opstootjes. Om te voorkomen dat militairen zich onordelijk gingen gedragen werd door burgemeester Van Randwijck in november 1914 een alcoholverbod voor militairen verordend.

Door den burgemeester is den vergunninghouders in de gemeente verboden drank te verstrekken aan militairen beneden den rang van officieren. Vermoedelijk hebben vechtpartijen van den laatste tijd aanleiding gegeven tot het nemen van dezen maatregelen.⁴⁹

Enkele maanden later werd dit verbod ingetrokken en mochten ook de soldaten en onderofficieren alcohol gebruiken in de kroegen en etablissementen van Amersfoort. In de kranten zijn weinig verslagen of berichten terug te vinden over dronken militairen die handtastelijk werden. Gezien de grote hoeveelheid militairen is het aantal berichten over dronkenschap of vechtpartijen te verwaarlozen. Ook het aantal berichten over opgepakte Belgische burgervluchtelingen was nihil. Afgaande op de kranten stonden de Amersfoortse bevolking en de Belgische militairen en burgers op goede voet met elkaar. Natuurlijk zijn er enkele ingezonden brieven waarin de aanwezigheid van de Belgen als oorzaak werd gezien van de weinig rooskleurige economische toestand en de dreigende woningnood, maar over het algemeen waren de berichten over de Belgen zeer positief.

Het is moeilijk te achterhalen waarom de vluchtelingen tot het einde van de oorlog welkom waren. Het Vluchtelingencomité had de zaken

goed geregeld en benadrukte zelfs dat eventuele klachten niet per ingezonden brief in de krant kenbaar gemaakt moesten worden, maar bij het Comité zelf. Vermoedelijk heeft de bouw van de verschillende Belgische dorpen meegeholpen in het onderdrukken van de negatieve gevolgen van het grote aantal vluchtelingen. De Belgen konden in de dorpen hun eigen samenleving opbouwen op de manier zoals zij dat in België gewend waren. Daarnaast namen de dorpen de druk op het beschikbare woningaanbod weg. De dorpen waren zoveel mogelijk zelfvoorzienend, ook in hun energie en voedselaanvoer, waardoor de zorgdruk op de Amersfoortse bevolking afnam. Een laatste reden waarom weinig sprake is van grote ontevredenheid is dat het Belgische volk, en in het bijzonder het Vlaamssprekende deel, veel overeenkomst toonde met het Nederlandse. Er bestond bijvoorbeeld geen taalbarrière, wat de hulpverlening en inburgering een stuk vereenvoudigde.

Belgenmonument

In oktober 1916 werd het volgende krantenbericht opgenomen in *De Eembode*:

Namens de Centrale Commissie der Werk-scholen [praktijkonderwijs] voor geïnterneerde Belgen, heeft Omer Buyse, lid van het Belgische hoofdcmité, de gemeente Amersfoort aangeboden een gedenkteeken te bouwen als dankbetuiging jegens de Nederlandsche overheid en natie, voor al hetgeen gedaan is tot welzijn der geïnterneerden en huisgezinnen. Dit monument zal verrijzen op een hoog punt van den Amersfoortschen berg, nabij het Rijksopvoedingsgesticht, van waar het over zeer grooten omtrek zal zicht-

43 N.N., 'Advertentie' in AC, 13 oktober 1914. 44 AE 0002.01, inv.nr. 5958, Brief van Handel- en nijverheidsvereniging aan burgemeester Van Randwijck betreffende het

voorgenomen vertrek van de officieren, 13 november 1914.

45 N.N., 'Stadsnieuws', AC, 24 juni 1915. 46 N.N., 'Stadsnieuws', AC, 1 april 1915.

47 *Ibidem*, 7 september 1915. 48 Belgische vrouwen van geïnterneerden: tussen de 4.000 en 6.000. Eén krant gaf de volgende cijfers: (29 feb. 1916) 25.000 Amersfoorters, 5.000 Belgen, 14.000 geïnterneerden. Op basis van deze gegevens is dus ongeveer 17% van inwoners Belg (25.000 + 5.000 =

30.000 --> 5.000/30.000*100% = 16,67%) Omdat dit een moment opname is en de voorwaarden van de getallen niet helemaal duidelijk zijn, is uitgegaan van 20% Belgen op de gehele bevolking van Amersfoort. 49 AD/DE, 12 november 1914.

baar zijn. Gebouwd wordt een belvédère, omsluitend een zaal, waar portretten en beeldhouwwerk zal aan de buitenzijde spreken van het lijden der Belgen en van de hulp door Nederland geboden. Een terras van bloemgarneering en muurwerk leidt naar dit gedenkteken. Ontwerp en uitvoering zal geheel het werk zijn van personen der werkscholen. Dit aanbod is door het gemeentebestuur dankbaar aanvaard.⁵⁰

Of de Belgische geïnterneerden die meehielpen bouwen ook echt meehielpen uit dankbaarheid is de vraag. Voor velen was het doorslaggevende motief de werkgelegenheid. Het gedenkteken, ontworpen door de Belgische architect Huib Hoste, was nog niet helemaal klaar toen de oorlog ten einde kwam; de tuin om het gebouw moest nog worden aangelegd, maar deze kwam in 1919 gereed. De officiële opening liet echter tot 1938 op zich wachten.⁵¹ De verhoudingen tussen België en Nederland waren in de laatste oorlogsmaanden aanzienlijk verslechterd. Volgens de Belgen had Nederland de Duitsers bevoordeeld bij de terugtocht door Limburg. Daarom wilde België Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen inlijven. Na de oorlog kwam daar de torenhoge rekening voor de opvang van Belgische militairen bij. Volgens de België had Nederland het recht niet om al de kosten te verhalen, omdat financiële steun uit Groot-Brittannië was afgewezen. Daarnaast beschuldigde de Belgische regering Nederland ervan te veel kosten te willen verhalen op België.

Vertrek

Voordat de oorlog op 11 november 1918 ten einde kwam met het tekenen van de wapenstilstand in een treinwagon in de bossen bij Compiègne,

begonnen de Duitse troepen zich terug te trekken. Delen van Frankrijk en België kwamen weer in de frontlinie te liggen en burgers sloegen op de vlucht. Omdat de Generale Staf in Nederland een grote stroom vluchtelingen verwachtte, werd rondvraag gedaan welke gemeenten nog vluchtelingen konden opvangen. Burgemeester Van Randwijck kon in het uiterste geval een gymzaal ter beschikking stellen, maar meer niet. Zijn stad zat immers al vol met uitgewekenen en daarnaast woedde de zeer besmettelijke Spaanse Griep.⁵² Meer verzwakte zuiderburen zou de kans op de verspreiding van de epidemie over Amersfoort, de Belgische dorpen en het interneringskamp alleen maar vergroten. Daarnaast moesten de extra vluchtelingen ook worden gevoed. De regering garandeerde speciale voedselleveranties, maar het voedsel bleef schaars.⁵³ Uiteindelijk kwamen er nog ongeveer 5000 Franse vluchtelingen aan in Amersfoort en werden ondergebracht in leegstaande barakken van Kamp Zeist. Nederland nam in totaal ongeveer 40.000 Franse vluchtelingen op.

De Fransen waren nog maar kort in Amersfoort of de wapenstilstand werd getekend. Dit betekende dat de grote uittocht uit Nederland richting België kon beginnen. In de zuidelijke provincies kwam deze direct op gang, maar hoe noordelijker de Belgen terecht waren gekomen, hoe langer zij moesten wachten om naar huis terug te keren. De wegen raakten anders verstopt en ook het openbaar vervoer kon geen miljoen Belgen in korte tijd vervoeren, desondanks ging de terugkeer aanzienlijk sneller dan de aankomst en de daaropvolgende verspreiding van de vluchtelingen over Nederland.

Het vertrek van de gezinnen der Belgische geïnterneerden van hier is thans officieel vastgesteld op Maandag 16 December a.s. Dat dat vertrek heel wat drukte teweegbrengt, kan men dagelijks zien bij 't bureau van Van Gend & Loos aan de Langestraat, waar den geheelen dag de kisten, koffers en meubelen der Belgen met handwagens worden aangevoerd. Nu geen wonder; meer dan 1260 gezinnen wonen in de Belgische dorpen en daarbij komen dan nog die gezinnen, welke in de stad zijn gehuisvest.⁵⁴ De Belgen zijn nu weg. Weldra zullen we gekleurde uniformen niet meer zien. Donderdagmorgen vertrok een lange trein van Belgische wagens met de vrouwen en kinderen, allen even blij, dat ze weer naar 't Vaderland gingen. Met de Belgische kleuren getooid wuifden men en riep een laatste vaarwel toe aan mevr. Van den Bergh of den heer [J.A.] Rant [raadslid]. Bij 't Elisabeth-dorp gekomen barstte men los in gejuich, hoewel met gemengde gedachten. Vervolgens kwamen de geïnterneerden, die na het vertrek der vrouwen op 't perron gelaten onder leiding van den stationscommandant werden ingeladen. Thans gold 't vaarwel den ritmeester [der huzaren L.C.] Beynen. Te 9.52 ging de trein in de lang verbeide richting, maar toch Walen en Vlamingen waren eenigszins geroerd, toen zij ons stedeken verlieten, dat zij, naar zij verzeerden, nooit zullen vergeten door 't geen hier voor hen gedaan is. Het ga hun allen wel, thuis!⁵⁵

Door het vertrek van de Belgen kwamen ongeveer 107 huizen of delen van huizen leeg te staan en de Belgische dorpen liepen ook in hoog tempo leeg. De huizen die geschonken waren door de Zweed-

se en Deense regeringen werden in 1919 overgebracht naar België om daar de verwoeste huizen te vervangen. Dit zelfde gold voor de kerken van Elisabethdorp, geschonken door de Britse regering.

Niet alle vluchtelingen maakte na 11 november aanstalten om naar huis te gaan. Sommigen hadden vernomen dat het in hun woonplaats nog niet veilig genoeg was, anderen lagen nog in ziekenhuizen of hospitalen in en rondom Amersfoort vanwege de Spaanse Griep. De Franse vluchtelingen bleven tot eind 1919 in de barakken van Kamp Zeist omdat veel van hun kinderen ziek waren.⁵⁶ Sommige Fransen en in het bijzonder Belgen of Nederlanders die jaren in het buitenland hadden gewoond, maar gevlucht voor het oorlogsgeweld naar Nederland waren gekomen, wilden niet terug naar hun woonplaats. Maar de vluchtoorden en Belgische dorpen werden gesloopt, nieuw onderdak was noodzakelijk. In de archieven zijn enkele aanvragen tot inschrijving in de gemeente Amersfoort terug te vinden. Belgische gezinnen vestigden zich definitief in Amersfoort. Mocht woningnood ontstaan door de nieuwe inwoners dan kon de gemeente aanspraak maken op het materiaal van de te slopen vluchtoorden; hier konden dan noodwoningen van gebouwd worden.⁵⁷ Of van dit aanbod gebruik is gemaakt, is onbekend. Al in maart 1919 was begonnen met het ontmantelen van de verblijfplaatsen van Belgische militairen en burgervluchtelingen. Om de kosten te drukken werd bevolen de beschikbaar komende materialen tegen een zo goed mogelijke prijs te verkopen of opnieuw te gebruiken.

Nabeschouwing

De Belgische vluchtelingen werden gastvrij onthaald in Amersfoort. Veel keus om wel of geen

50 N.N., 'Een gedenkteken', DEB, 13 oktober 1916. 51 De Roodt, *Oorlogsgasten*, 430. 52 AE 0002.01, inv.nr. 3592, Antwoord burgemeester Van Randwijck op vraag Generale

Staf betreffende plaatsing Franse vluchtelingen, 30 oktober 1918. 53 De Roodt, *Oorlogsgasten*, 343.

54 N.N., 'Stadsnieuws', NAC, 14 december 1918. 55 *Ibidem*, 21 december 1918. 56 AE 0002.01, inv.nr. 3576, Verzoek aan burgemeester Van Randwijck tot opname van Franse vluch-

telingen uit Kamp Zeist, 12 december 1919. 57 *Ibidem*, inv.nr. 6355, Verzoek aan burgemeester Van Randwijck tot vesting in Amersfoort door Nederlandse vluchtelingen, 17 mei 1919.

Belgen op te vangen had burgemeester Van Randwijck niet, toch gebeurde de opvang niet met tegenzin. Het Vluchtelingencomité kon heel de oorlog rekenen op de steun van de bevolking, zowel in natura als met geldelijke middelen. Ook in de kranten staan nauwelijks klachten over de Belgen. Hoewel de opvang van de vluchtelingen zorgen over onderdak en voeding met zich mee bracht, bleef de Amersfoortse bevolking heel de oorlog gastvrij. Dit kan verklaard worden uit medemenselijkheid, maar het belang van vooral de middenstand mag niet uit het oog worden verloren. Daarnaast zorgde de bouw van de verschillende Belgische dorpen voor verlichting op de Amersfoortse woningmarkt, een van de belangrijkste klachten van de Amersfoorters. Doordat de Belgen in eigen dorpen woonden,

hadden ze ook minder contact met de stad.

In 1919 werden de Belgendorpen afgebroken en deels weer opgebouwd in België. De spoordriehoek kwam braak te liggen, op enkele stenen fundamenteën na. Bijna honderd jaar later wonen er nog steeds vluchtelingen tussen de sporen. In de tuin van het huidige asielzoekerscentrum liggen de fundamenteën van Elisabethdorp. Nederland is al van oudsher een toevluchtsoord voor hen die vluchten voor vervolging en geweld. Hoe herkenbaar is de vergelijking tussen de opvang en omgang met de Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog en van de vluchtelingen vandaag de dag? Vriendelijk en gastvrij werden en worden zij ontvangen, maar zodra duidelijk is dat de opvang van langere duur zal zijn, wordt het moeilijk. Het samenbrengen

van vluchtelingen lijkt dan ineens een goede oplossing ter voorkoming van overlast in de samenleving. De Belgen kwamen met duizenden, de huidige vluchtelingen slechts met enkelen. Als kennis van het verleden ons behoed voor eerder gemaakte fouten, laten we dan de aanwezigheid van de Belgen in Amersfoort en Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog goed bestuderen en lering trekken voor de omgang met vluchtelingen vandaag de dag.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Archivalia

Archief Eemland, Amersfoort, Stads- c.q. gemeentebestuur, 1811-1945, nummer toegang 0002.01, inventarisnummers 3576, 3578, 3579, 3582, 3591, 3592, 5958, 6344.

Literatuur

Hendrickx-Van der Avert, M.L.C., *De opstand in het Interneringskamp Zeist op 3 december 1914. Een onderzoek naar de oorzaken en het verloop van de gebeurtenissen* (Amersfoort, 1985).
Keegan, J., *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2006).
Laporte, G., *Belgische geïnterneerden in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog. Onderzoek naar de levensomstandigheden, de socio-culturele uitingen en de politieke stromingen in de kampen*, Rijksuniversiteit Gent, 1980-1981 (licentiaatsverhandeling).
Roodt, E. de, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).
Roodt, E. de, 'Reacties van Nederlanders op de vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog', in H. Binneveld (ed.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2001).

